

Recenzie

Marin Bălan, *Cum să faci filosofie cu copiii?*, București, Editura Eikon, 2023, 281 p.

În anul 2013, Ministerul Educației Naționale a introdus Filosofia pentru copii ca disciplină opțională pentru clasele a III-a și a IV-a, în cadrul curriculumului la decizia școlii. De atunci, însă, s-au făcut prea puține progrese în sensul adoptării acesteia în școlile din România, ai căror elevi continuă să îi ignore până și numele. Asta în vreme ce în Statele Unite, Europa Occidentală, Canada și chiar unele state din America Latină ea reprezintă o practică educațională curentă și foarte apreciată.

Cauzele acestei stări de fapt sunt mai multe. În primul rând, nu există profesori pentru predarea acestei noi discipline. Aceștia ar trebui să fie absolvenți ai unui program de studii de filosofie, căci dezbaterile copiilor pe teme filosofice nu pot fi coordonate eficient de către nefilosofi. În al doilea rând, chiar și filosofii au nevoie de o pregătire specială pentru a putea să practice filosofia împreună cu copiii și în scopul educării acestora. Or, în facultățile noastre care pregătesc filosofi, cursurile de filosofie pentru copii sunt aproape inexistente, pentru că filosoful român profesionist nu s-a preocupat până acum de acest domeniu distinct al filosofiei. Prin urmare, în ciuda existenței unei Programe școlare, nu există un manual semnat de specialiști români, iar traducerile în această direcție sunt sporadice, parțiale, incapabile să ofere o viziune de ansamblu sau suficiente instrumente de lucru.

Lucrarea scrisă de Marin Bălan, conferențiar la Facultatea de Filosofie a Universității din București, vine să umple într-o oarecare măsură această nevoie acută a societății. Fără să fie neapărat un manual la dispoziția profesorilor ce s-ar încumeta să practice filosofia pentru copii la ciclul primar, călăuzindu-i pas cu pas în această întreprindere temerară, lucrarea are marele merit de a le oferi, totuși, liniile directoare esențiale pentru ca ea să se desfășoare într-un mod corect, nedistorsionat. Mai mult decât atât, Marin Bălan se ocupă și de fundamentele teoretice ale filosofiei pentru copiii, dar și de istoria acesteia, astfel încât cartea sa ne oferă o privire de ansamblu, sintetică și extrem de revelatoare a ceea ce înseamnă filosofia pentru copii.

Deși în țara noastră există de ceva vreme unele preocupări practice în această direcție, ele s-au soldat cu foarte puține articole publicate, astfel

încât lucrarea de față este prima de anvergură care se ocupă de filosofia pentru copii și este semnată de un specialist român. De aceea, pe drept cuvânt, autorul a simțit nevoia să realizeze, prin intermediul ei, un fel de ghid al domeniului, suficient de cuprinzător, dar, în același timp, esențializat la maxim, în care problematica este expusă în mod clar, metodic și riguros, în virtutea unei certe coerențe interne.

Trebuie neapărat spus că acest rezultat remarcabil a fost obținut de Marin Bălan nu doar în urma unui studiu teoretic intens, ci și a unor ani buni de lucru efectiv cu copiii în cadrul a diverse programe, ateliere, școli de vară organizate deopotrivă în România și în Republica Moldova, efectuate atât față în față cât și online. Totodată, în virtutea experienței sale teoretice și practice, autorul acestei cărți a ținut cursuri de formare continuă și dezvoltare profesională pentru profesorii din învățământul primar, centrate pe filosofia pentru copii. De altfel, însuși titlul lucrării, *Cum să faci filosofie cu copiii?*, arată faptul că scopul acesteia este, în ultimă instanță, unul eminamente practic, formator, atât pentru profesori cât și pentru elevi.

În ceea ce privește structura lucrării, aceasta are nouă capitole, de mărimi modice, împărțite în subcapitole foarte bine reliefate, precedate de o „Introducere” și urmate de câteva considerații finale.

În primul capitol, autorul face o incursiune în întreaga istorie a filosofiei, începând cu pythagoreii până la Karl Jaspers, evidențiind pozițiile diverșilor filosofi privind posibilitatea unei educații a copiilor prin utilizarea tematicii și a metodelor filosofiei. Punctele de vedere exprimate de către aceștia se situează între două extreme, cea reprezentată de Aristotel – potrivit căruia un tânăr nu ar putea fi vreodată filosof, din cauză că nu are experiența de viață necesară pentru asta – și Epicur, care afirmă că nimeni nu poate fi nici prea tânăr, nici prea bătrân pentru a se îndeletnici cu filosofia.

Interesant, dar deloc surprinzător, este că „momentul zero” al acestei preocupări pentru educația copiilor în spiritul filosofiei este identificat într-o scrisoare a unei femei-filosof pythagoreice, Theano II (sec. al VI-lea î.Hr.), care se exprima împotriva răsfățului acestora și a luxului, pledând pentru călirea caracterului prin obișnuirea lor cu toate greutățile vieții. (pp. 22-23) La celălalt „capăt al istoriei”, Jaspers, adept al poziției lui Epicur, îi aduce, în plus, o justificare de principiu: în virtutea faptului de a fi om, orice individ este capabil să filosofeze, lucru demonstrat de profunzimea întrebărilor pe care (și) le pun copiii și care conturează o filosofie specifică acestora. (pp. 50-52)

În cel de al doilea capitol autorul își propune să răspundă la întrebarea dacă este, într-adevăr, posibil ca niște copii să facă filosofie, iar răspunsul vine în lumina distincției dintre filosofia „studiată” – care este, de regulă, apanajul filosofului profesionist, cel care deține cunoștințe elaborate și mănuieste concepte complexe – și filosofia „practicată” – ca exercițiu de reflecție asupra unor probleme existențiale –, aceasta din urmă fiind accesibilă copiilor, deoarece ei ar fi, prin însăși structura lor, niște „filosofi naturali”. O altă distincție pe care autorul o discută tot în acest capitol este aceea dintre „filosofie pentru copii” (P4C) și „filosofie cu copii” (PwC), oferindu-ne, în acest sens, poziția creatorului filosofiei pentru copii, Matthew Lipman:

„Ceea ce se numește «Filosofie pentru copii» reprezintă un efort de dezvoltare a filosofiei, astfel încât să funcționeze ca un fel de educație. Devine o educație care folosește filosofia pentru a angaja mintea copilului, pentru a încerca să satisfacă foamea de sens a copilului. Filosofia *cu* copii s-a dezvoltat ca o mică ramură a Filosofiei *pentru* copii, în sensul că filosofia *cu* copii folosește discuția despre ideile filosofice, dar nu prin povestiri special scrise pentru copii. Filosofia *cu* copii își propune să dezvolte copiii ca tineri filosofi. Filosofia *pentru* copii își propune să ajute copiii să folosească filosofia astfel încât să învețe mai bine la toate disciplinele din curriculum.” (pp. 59-60)

Sintetizând aceste idei, autorul ne spune că filosofia cu copiii urmărește să le creeze acestora abilități filosofice, în vreme ce filosofia pentru copii are drept scop să îi educe ca cetățeni, ceea ce este un obiectiv mult mai general și mai ambițios, ce implică reformarea întregului sistem de învățământ din punctul de vedere al metodelor de predare, care, luând drept model practica filosofiei pentru copii, trebuie să le formeze copiilor tipul de gândire critică, imaginativă, responsabilă și rezonabilă, compatibil cu societatea democratică actuală.

Evident că cele două tipuri de filosofie dedicate copiilor nu sunt deloc incompatibile, ci complementare, de aceea sintagmele de mai sus sunt, până la un punct, interșanjabile, iar cele mai potrivite să le desemneze pe amândouă împreună sunt formulele: „filosofia pentru/cu copii”, folosită, de altfel, în mai multe țări, sau „filosofia cu/pentru copii”, preferată de autor.

O schimbare radicală în cadrul noii practici educaționale, abordată în cel de al treilea capitol, este transformarea clasei – cu elevi care, în mod tradițional, primesc informații de-a gata, pe care sunt apoi obligați să le asimileze și să le reproducă – într-o „comunitate de cercetare”. Aceasta, concepută după modelul comunității oamenilor de știință, le oferă copiilor

posibilitatea ca, prin dialog și colaborare între toți membrii, inclusiv profesorul, să exploreze diverse situații problematice, de interes comun, care să-i determine să gândească autonom, să-și argumenteze punctele de vedere, să fie atenți și deschiși la pozițiile teoretice avansate de interlocutori, capabili să-și revizuiască opiniile în lumina unor noi date sau argumente raționale.

Pentru a ajunge la asemenea performanțe este, însă, nevoie ca desfășurarea unei „sesiuni” (nu lecții) de filosofie cu/pentru copii, să folosească o metodă specială care, potrivit lui Lipman, are cinci etape: citirea textului, punerea întrebărilor, consolidarea comunității (dezbateră diverselor opinii), utilizarea exercițiilor și planurilor de discuții (în vederea întăririi abilităților cognitive și îmbunătățirii formării conceptelor), încurajarea răspunsurilor ulterioare (adică, după ce s-a încheiat sesiunea, copiii să continue să își pună întrebări și să încerce să ajungă la propriile răspunsuri).

În următorul capitol, al patrulea, ni se prezintă motivele pentru care Matthew Lipman, profesor de logică la Columbia University, în Statele Unite, a ajuns să conceapă, în 1969, acest nou program educațional, bazat pe filosofie, care a revoluționat pedagogia, precum și felul în care el l-a dezvoltat de-a lungul următoarelor decenii, împreună cu mai mulți colaboratori. Totodată, ni se rezumă cele opt romane pe care Lipman le-a scris pentru copiii din școala generală și gimnaziu, și care constituie nucleul textelor recomandate de el pentru a fi citite în cadrul sesiunilor de filosofie pentru copii. Desigur că paleta acestor texte este mult mai largă, iar ele pot fi găsite în literatura pentru copii, dar și în mituri.

Ceea ce trebuie menționat este faptul că elevii, încă de la cele mai fragede vârste, sunt capabili să înțeleagă și să discute, la nivelul lor, teme nu doar de etică (bine, rău, corect, drept, prietenie, responsabilitate), ci și de ontologie și gnoseologie, referitoare nu doar la lume, ci și, de exemplu, la identitatea personală, putând să reflecteze asupra unor concepte profunde precum timpul, spațiul, mișcarea, sinele, să își pună problema proprietăților accidentale sau esențiale ale lucrurilor, a raporturilor dintre ele și clasele și genurile în care acestea se integrează, dar și a structurilor sociale, sau a tipurilor de guvernare. În plus, sensibilitatea lor este mult mai acută față de toate aspectele profunde ale existenței, tratate de regulă de filosofi, pentru că ei, datorită lipsei de experiență, au intactă capacitatea de a se mira în raport cu ceea ce îi înconjoară.

Cel de al cincilea capitol este dedicat tipului de gândire pe care filosofia cu și pentru copii își propune să îl dezvolte la aceștia. Este vorba de o gândire complexă, multistratificată, care are trei dimensiuni esențiale: gândirea critică, gândirea creativă și gândirea grijulie. Autorul se ocupă pe larg de fiecare dintre ele, arătându-le specificul și evidențiindu-le importanța. Astfel, din perspectiva lui Lipman, „gândirea critică este cea gândire corectă și responsabilă care facilitează o bună judecată, deoarece se bazează pe criterii, se auto-corectează și este sensibilă la context” (p. 117).

În ceea ce privește gândirea creativă, ea se caracterizează prin „originalitate, independență, expresivitate, noutate și maieutică” (p. 126), fiind esențială în orice domeniu, nu doar în artă. În sfârșit, gândirea grijulie este una empatică, o „gândire care ține cont de dimensiunile afective și relaționale” (p. 133). Dar numai împreună acestea îi vor permite educatorului să își atingă scopul general, adică formarea unor viitori cetățeni dotați cu o gândire rezonabilă, capabili să dialogheze în mod autentic și să evite conflictele, fiindcă doar aceștia vor reuși să impună în societate o democrație cu adevărat funcțională.

Capitolul al șaselea evidențiază faptul că în noul mod de a face filosofie/educație cu copiii rolul profesorului este radical altul decât cel al profesorului tradițional. Asta înseamnă că el nu mai pretinde să fie trasmițătorul de cunoștințe și deținătorul infailibil al unor adevăruri clare, date o dată pentru totdeauna. Deoarece obiectivul este ca elevii să ajungă în situația de a desfășura o cunoaștere de tip euristic, să-și formeze capacitatea de a realiza un demers de cercetare autonom, corect și viabil, dezvoltându-și propriile tehnici de gândire, profesorul nu intenționează să fie decât un „facilitator” tocmai în acest sens pentru aceștia. De aceea, în cadrul comunității de cercetare el se află pe picior de egalitate cu toți elevii, având același statut ca și ei, cercetând împreună cu ei. Așadar, din punctul de vedere al conținutului, el trebuie să fie neutru, pentru a nu-i inhiba pe copii.

Chiar dacă tot profesorul este cel care conduce (discret) dezbaterea, sarcina sa este să aibă grijă ca evoluția acesteia să respecte exigențele deja evidențiate, ghidându-i cu tact pe copiii să rămână la întrebările filosofice, să se asculte unii pe alții, să reflecteze într-o manieră rațională, să caute argumente pro și contra unei poziții sau alteia. În niciun caz el nu trebuie să monopolizeze discuția, să dea de înțeles că știe rezolvarea problemei, să-i orienteze pe elevi către un anumit punct de vedere, să-și manifeste o preferință, să pună întrebări cu răspuns implicit, sau să țină prelegeri

despre concepte filosofice. Dar, da, el trebuie să aibă o formație filosofică, fiindcă numai astfel va fi capabil să facă diferența între ceea ce este filosofic și ce nu în cadrul dezbaterilor – însă la fel de importantă este și pregătirea sa pedagogică.

Una dintre sarcinile facilitatorului este să-i stimuleze pe copii să formuleze întrebări filosofice, iar lucrul acesta nu este deloc ușor, căci mai întâi el trebuie să știe să le recunoască. Această chestiune este abordată în cel de al șaptelea capitol al lucrării, în care se analizează diverse tipuri de întrebări: obișnuite, de cercetare și retorice, întrebări închise și deschise. Spre deosebire de toate acestea, autorul, urmându-i pe Michel Sasseville și Mathieu Gagnon (*Penser ensemble à l'école...*) ne spune că o întrebare filosofică trebuie

„(1) să fie **centrală**, ceea ce înseamnă că întrebarea are legătură cu «un concept central din experiența noastră umană» – aceasta o face să fie întrebare fundamentală pentru noi; (2) să fie **comună**, adică întrebarea se referă la «o experiență comună tuturor ființelor umane», fiind deci o întrebare pe care toată lumea și-o pune, independent de context și epocă; (3) să aibă răspuns **contestabil**, neavând un singur răspuns, ci mai multe răspunsuri care se pretează să fie reexamine și chestionate, fiind deci o întrebare deschisă.” (p. 183)

Pentru a-i ajuta pe profesori, dar și pe elevi să recunoască mai ușor întrebările filosofice, specialiștii au construit un „cuadrant al întrebărilor”, adică o schemă de clasificare a tipurilor de întrebări posibile pornind de la un text, dispuse în așa fel pe axa orizontală și cea verticală, astfel încât să formeze patru cadrane, iar întrebările filosofice sunt plasate în cadranul care cuprinde întrebări intelectuale deschise. Autorul ne prezintă cuadrantul în mai multe variante, subliniind faptul că denumirea fiecărui tip de întrebări poate fi adaptată în funcție de vârsta elevilor.

Capitolul al optulea abordează tema experimentului de gândire, care, dincolo de faptul că este întâlnit în numeroase scrieri ale filosofilor, se dovedește a fi un instrument foarte util pentru atingerea scopurilor didactice nu numai, dar mai ales în cadrul filosofiei pentru copii. Experimentul de gândire îi stimulează pe elevi să își imagineze situații inedite, mai mult sau mai puțin probabile, chiar imposibile, pentru a testa diverse teorii și a descoperi aspecte reale, până atunci nevăzute, ale lumii.

Pentru a ilustra virtuțile educative ale acestei metode, autorul ne prezintă două exemple: povestea, relatată de Plutarh în sec. I î.Hr., a Corabiei lui Tezeu, căreia, pe parcursul a câtorva sute de ani, i s-au înlocuit

toate componentele esențiale – și care facilitează întrebarea despre identitatea de sine; povestea, și mai veche, a inelului lui Gyges, întâlnită în *Republica* lui Platon – care pune problema testării limitelor noastre morale, căci Gyges, posedând un inel care-l făcea invizibil, a făcut multe lucruri rele fără să fie pedepsit. În special acest din urmă mit s-a bucurat de mai multe variante realizate de specialiști pentru a fi folosite în diverse sesiuni de filosofie pentru copii.

În sfârșit, ultimul capitol, al nouălea, evidențiază virtuțile dilemelor morale puse în slujba aceluiași scop educațional. Autorul ne atrage, totuși, atenția că nu trebuie să punem semnul egalității între dilema morală și conflictul moral, căci, în vreme ce ultimul „este acea situație în care o persoană se confruntă cu obligația morală de a face A și respectă obligația morală de a face B” (p. 228), prima „este acea situație în care o persoană ar trebui să facă A și B, dar nu poate face și A și B, ceea ce o obligă să aleagă între una sau alta, deci să nu-și îndeplinească una dintre cele două obligații ale sale” (pp. 228-229).

O astfel de dilemă este prezentată de Jean-Paul Sartre în lucrarea *Existențialismul este un umanism*, vorbind despre tânărul care, în timpul celui de al Doilea Război Mondial, în vreme ce Franța era sub ocupație germană, trebuia să aleagă între devotamentul filial – care-i spunea să rămână lângă mama lui, pentru care el era singura rațiune de a trăi – și datoria față de partide, care îl îndemna să plece în Anglia, pentru a lupta alături de Forțele Franceze Libere. Este clar aici că nimic experiența sa anterioară nu îl putea ajuta să decidă fără regret într-un sens sau în altul, ceea ce crea premisele restructurării modelului de moralitate pe care îl acredita până atunci. (p. 232)

Așadar, dilemele îi învață pe copii nu numai că nu există întotdeauna situații cu rezolvări unice, ci și că, uneori, indiferent de alegere, există în ea aspecte indezirabile, ceea ce le lărgeste orizontul, le dezvoltă abilitățile cognitive, capacitatea de judecare, îi face mai maleabili, mai atenți la ceilalți, la valorile și nevoile lor specifice, mai dispuși să comunice și să empatizeze cu aceștia, conștienți de posibilitatea schimbării perspectivei morale, fără să-i lase pradă relativismului moral.

În ultima parte a capitolului, autorul punctează faptul că noul model educațional promovat de filosofia pentru copii contrazice teoria judecății morale la copii a lui Jean Piaget și pe cea a dezvoltării morale în general, a lui Laurence Kohlberg, care prioritizează activitatea de cunoaștere, considerând raționamentul moral drept bază a dezvoltării morale a

individului. Or, distingând cercetarea etică de educația morală, dar subliniind că în practica filosofiei pentru copii ele sunt interconectate și se potențează reciproc, Lipman și colaboratorii săi au demonstrat că, pe de o parte, indiferent de vârstă, copiii sunt capabili de reflecții morale profunde, chiar în condițiile în care capacitățile lor cognitive nu au atins anumite niveluri de dezvoltare, iar, pe de altă parte, cercetarea etică nu înseamnă doar simplă cunoaștere, ci implică întotdeauna și aspecte morale.

Fără să tragă niște concluzii formale, cartea se încheie printr-o întrebare, pe care cititorul are sarcina să o califice drept retorică, sau, poate, una intelectuală deschisă: „Mirarea – un aliat al educației?” (p. 250).

Indiferent de răspuns, orice cititor cât de cât avizat va recunoaște importanța acestei lucrări în peisajul practicii filosofice românești, și să sperăm că ea va contribui la intensificarea eforturilor de implementare reală a filosofiei pentru/cu copii în școlile din România.

(Adriana Neacșu, University of Craiova)